

В.П.Кутішенко, кандидат психол. наук, доцент
(Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ)

Психологічне здоров'я молодших школярів в контексті їх соціальної взаємодії з дорослими

У статті висвітлено особливості впливу значущих для молодшого школяра дорослих (батьків та вчителів) на особливості емоційного благополуччя дитини як базового компонента, який забезпечує її психологічне здоров'я

Ключові слова: емоційне благополуччя, психологічне здоров'я, сімейна ідентичність, родинні стосунки, соціальна відчуженість, молодший шкільний вік

В статье освещены особенности влияния значимых для младшего школьника взрослых (родителей и учителей) на особенности эмоционального благополучия ребенка как базового компонента, который обеспечивает его психологическое здоровье

Ключевые слова: эмоциональное благополучие, психологическое здоровье, семейная идентичность, семейные отношения, социальная отчужденность, младший школьный возраст

Постановка проблеми. Реалії сьогодення вимагають підвищеної уваги науковців до проблеми збереження психологічного здоров'я школярів. У цьому контексті актуальними є роботи з психопрофілактики виникнення емоційного неблагополуччя дитини в умовах освітнього простору шляхом здійснення моніторингу і корекції його параметрів (І.В.Дубровіна). Особливий інтерес викликають дослідження в яких аналізується проблема організації психологічного супроводу школярів, який зорієнтований на створення в освітньому середовищі умов для кооперації всіх суб'єктів освітнього процесу з метою забезпечення їхнього емоційного благополуччя

(К.В.Бурмістрова, М.Р.Бітянова та інші). Ряд науковців піднімають проблему педагогічної підтримки школяра та вказують на необхідність супроводу процесу індивідуалізації його особистості, створення умов для самовизначення, самоактуалізації та самореалізації через суб'єкт-суб'єктні відносини, співпрацю, співтворчість дорослого і дитини, в яких домінує рівний, взаємовигідний обмін особистісними смислами і досвідом (О.С.Газман, Н.Н.Міхайлова та інші).

Для нашого дослідження важливим є положення про те, що емоційне благополуччя дитини є базовим компонентом, який забезпечує її психологічне здоров'я (О.В. Запорожець, Я.З. Неверович, А.Д. Кошелева та інші), а, відповідно, такі загострені емоційні розлади як дитячий страх, тривожність не можуть розглядатися нормативними показниками психологічного здоров'я дитини (О.І. Захаров).

Щодо молодшого шкільного віку, то він характеризується підвищеним ризиком виникнення психосоматичної патології та нервово-психічних зривів дитини, порівняно з дошкільним періодом, що пов'язано з розширенням кола значущих ситуацій, які можуть викликати у неї негативні емоційні переживання. Аналізуючи різноманіття цих ситуацій, доречно зауважити, що саме взаємодія з дорослими людьми для молодшого школяра є надзвичайно значущою. Наявність значної кількості молодших школярів з високим рівнем тривожності, пов'язаної з соціальною взаємодією з різними суб'єктами освітнього простору, невідповідністю поведінки школяра очікуванням дорослих свідчить про тенденцію порушення рівноваги між дитиною і її соціальним оточенням. Отже, слід припустити, що саме сфера соціальної взаємодії стає одним із чинників, що зумовлює особливості психологічного здоров'я дитини, як стану її емоційного благополуччя. Саме тому психологічне вивчення особливостей соціальної взаємодії молодших школярів з значущими дорослими людьми, що, в свою чергу, сприяє конструктивному або ускладненому розвитку емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку, стало темою нашого дослідження.

Результати теоретичного аналізу підходів до обраної нами теми.

У молодшому шкільному віці відносини з батьками переходять на якісно новий етап, тому надзвичайно важливо простежити, як саме вони змінюються, щоб не допустити можливих відхилень в нервово-психологічному розвитку дітей, допомогти членам сім'ї легше адаптуватися один до одного і пройти цей період без серйозних конфліктів і втрат [11, с.45].

Пріоритетним напрямком у вивченні детермінант психологічного здоров'я молодшого школяра стає аналіз особливостей психологічного здоров'я його родини. Адже відомим є факт, що повноцінне психологічне здоров'я дитини може забезпечити лише благополучна сім'я. Сімейне благополуччя залежить від якісних характеристик самої сім'ї. Зазвичай сімейні чинники, які негативно впливають на психологічне здоров'я дитини, умовно розділяють на три групи: порушення психологічного здоров'я самих батьків та їх підвищена тривожність або емоційна холодність; неадекватний стиль виховання дитини, в першу чергу, гіперопіка; порушення механізмів функціонування сім'ї, особливо наявність конфліктів між батьками. І навпаки, емоційному благополуччю дитини сприяє доброзичлива сімейна атмосфера і така система взаємин в ній, що дає почуття захищеності і одночасно стимулює і направляє її розвиток [7, с.225].

Більш детальний аналіз родинних стосунків дозволив науковцям виділити такі критерії психологічного здоров'я сім'ї дитини:

1. Позитивний психологічний простір родини, який складається з психологічної компетентності членів сім'ї та якості їх взаємин. Це адекватна ступінь емоційного зв'язку між членами родини за відсутності видів негармонійного сімейного виховання. Відповідно, соціально-психологічний клімат сім'ї багато в чому визначається вмінням вирішувати проблеми у сфері взаємовідносин між її членами.

2. Адаптація сімейної системи до вступу дитини до школи. Під соціально-психологічною адаптацією розуміється оволодіння особистістю

новою роллю при входженні в нову соціальну групу. Адаптація сімейної системи передбачає адаптацію не тільки дитини, а всієї її родини до соціального оточення школи, узгодження цілей, ціннісних орієнтації, норм і традицій між усіма учасниками взаємодії.

3. Адекватна взаємодія сім'ї та школи: дитини з однолітками, батьками і педагогами, батьків і педагогів [10].

Протягом останнього десятиліття вчені вивчають нове явище – «приховане» соціальне сирітство, яке проявляється у зміні ставлення дорослих до дітей, їх емоційному неприйнятті, аж до повного витіснення з сім'ї (О.О.Коваленко, С.О.Макаренко, Н.Г.Сушко та інші). Для України ця проблема особливо актуальна, адже зросла кількість родин, у яких батьки змушені далеко від своїх дітей заробляти кошти для утримання власної сім'ї. «Приховане» соціальне сирітство є прямим результатом соціального відчуження дитини від сім'ї, суспільства, найбільш значущих для неї людей. Воно пов'язане з глибокими негативними емоційними переживаннями дитини. Таке відчуження формується з різних причин: відмова батьків від дитини, тілесні покарання, знехтування інтересами дитини, байдуже ставлення дорослих, відсутність нормальних умов для життя та розвитку дитини, фізичне і психічне насильство. Ставлення до дитини, як до такої, що не належить до цієї спільності, є особливим видом насильства. Будь-які факти насильства щодо дитини провокують процес відчуження її від суспільства, що, в свою чергу, руйнує маленьку особистість, гальмує її розвиток, веде до психічних порушень і хвороб. Отже, вирішальний вплив на психологічне здоров'я дитини здійснюють особливості її емоційного зв'язку з батьками. Якщо більш глибоко проаналізувати цю проблему, то благополуччя дитини молодшого шкільного віку зумовлюється особливостями її суб'єктивних переживань, пов'язаних з родинною взаємодією: суб'єктивним сприйняттям того, що її люблять, що вона значуща для батьків.

Значущим критерієм психологічного здоров'я дитини є її ідентичність з сім'єю. Почуття причетності, психологічної «неподільності» можливе тільки за умови створення сприятливих сімейних відносин. Особливу роль у цьому відіграють подружні відносини як психологічні складові сімейного клімату.

Подружні відносини є центральною ланкою сімейних відносин, від характеру яких залежить психологічне здоров'я сім'ї. Справжня любов батьків один до одного піднімає тонус сім'ї, викликає відчуття радості, що є не тільки умовою збереження психологічного здоров'я дитини, але і служить основою побудови майбутньої моделі нової сім'ї (Т.А. Кулікова, А.С. Співаковська).

З.К.Давлетбаєва вважає, що негативні емоційні переживання, викликані конфліктами між батьками, «осідають» у самосвідомості дитини у вигляді стійкого закріплення емоційно-особистісного неблагополуччя, відчуття самотності, невпевненості в собі, замкнутості, гальмування духовного розвитку дитини. Як результат – загальний хід розвитку дитини набуває дисгармонійного, конфліктного характеру.

В силу психологічних особливостей дитини сімейна ідентичність сприяє кращій адаптації дитини в соціумі, що створює у неї відчуття впевненості, повноцінності, самодостатності.

У сім'ях з гармонійними подружніми стосунками виявлено високий рівень психологічного здоров'я дітей, що виражається в емоційному благополуччі, у високій самооцінці, активності, відсутності рівня тривожності й страху, ідентичності дитини з сім'єю. Такі стосунки створюють у дитини почуття впевненості, повноцінності та самодостатності, і навпаки, при дисгармонії подружніх відносин у дітей виявлено низький рівень психологічного здоров'я, який призводить до появи тривожності, страху, безініціативності, низької самооцінки, до втрати ідентичності дитини з сім'єю [3].

У молодшому шкільному віці взаємини з батьками починають опосередковуватися школою. Якщо батьки розуміють сутність змін в дитині, то статус дитини в сім'ї підвищується і дитина включається в нові взаємини. Але часто у батьків може відбуватися актуалізація власних страхів школи. Коріння цих страхів лежать в колективному несвідомому, бо поява вчителів на соціальній арені колись було знаком того, що батьки не всемогутні і їх вплив обмежений. Крім того, створюються умови, в яких можливе посилення проєкції батьківського прагнення до переваги над власною дитиною. Відповідно, дитина зобов'язана бути успішною, щоб виконати очікування батьків. Вона змушена жити бажаннями батьків, а не своїми. Але найбільш важкою є ситуація, коли запропоновані батьками вимоги не відповідають можливостям дитини. Наслідки її можуть бути різними, але завжди є чинником ризику порушень психологічного здоров'я дитини [11; 12].

База психологічного здоров'я закладається в період первинної соціалізації особистості, тому максимальну увагу до зростаючого людині, підвищення ефективності основних інститутів соціалізації – сім'ї та школи – це ключові умови досягнення індивідуального і суспільного благополуччя дитини. Перспективи формування психологічного здоров'я дітей невіддільні від розвитку батьківської компетентності, від посилення всіх психологічних ресурсів сім'ї. Активна батьківська освіта, підтримка батьків в їх ролі, профілактика деструктивних відносин в сім'ї, розвиток відносин сімейного співробітництва є шляхами збереження психічного здоров'я молодшого школяра [9].

Окрім батьків для учня початкової школи головною фігурою соціуму, в який він потрапляє з початком навчання, є педагог. Це вказує на необхідність більш пильної уваги не тільки до формування педагогічних функцій і умінь, а й особистісних характеристик вчителя [8, с.97]

Т.О.Матіс встановила, що переживання дітей молодшого шкільного віку, їх самопочуття у стінах школи формується під сильним впливом

учителя, його емоційних настановлень, орієнтацій, спрямованості педагогічної діяльності [4].

У психологічних дослідженнях значне місце в питаннях впливу на особливості емоційного самопочуття молодших школярів і формування самооцінки учня відводиться оцінці якості учбової діяльності і поведінки учня з боку вчителя. О.І.Липкіна у своїх дослідженнях переконливо доводить, що протягом перших років навчання дитини в школі оцінка вчителя формує її самооцінку, яка потім починає визначати її успішність, самопочуття і бажання ходити до школи [6].

П.М.Якобсон зазначає, що залежно від ставлення учителя до молодшого школяра у останнього виникає почуття впевненості або невпевненості в собі і відповідна до модальності цих почуттів – самооцінка. На цьому ґрунті формується його внутрішня позиція стосовно оточуючих і самого себе. “Як висока самооцінка і впевненість у собі веде за собою ряд переживань, так і низька самооцінка, викликана тривалим неуспіхом і негативним ставленням з боку інших, призводить до стійких переживань невпевненості, бунту, небажання займатися діяльністю. Все це зумовлює появу стійкого емоційного стану того або іншого типу” [14, с. 58].

Як показує педагогічний досвід, почуття власної неповноцінності зумовлена не тільки об'єктивними труднощами в учбовій діяльності, а, головним чином, низькою оцінкою якостей, можливостей учня дорослими, відповідною емоційною атмосферою в класі. Таке почуття дуже часто призводить до погіршення психологічного здоров'я молодшого школяра.

Б.Г.Ананьєв відзначає, що саме оцінка вчителя зумовлює у школярів сильні переживання, пов'язані зі школою. Так, за допомогою фактичного матеріалу автор показує, що вплив оцінки вчителя на розвиток учнів здійснюється у двох напрямках: а) орієнтуючому, тобто такому, який впливає на розумову роботу школяра, сприяє усвідомленню ним досягнутого рівня засвоєного матеріалу; б) стимулюючому – такому, який впливає через

переживання успіху і неуспіху на афективно-вольову сферу учня, на формування його домагань, намірів, бажання займатися тією або тією діяльністю [1].

Ряд дослідників вивчали особливості впливу стилю спілкування вчителя з дітьми на формування їх емоційних переживань, появу різного роду деструкцій у поведінці та невротичних проявів.

Так, за результатами дослідження Ю.Б.Гатанова, стиль спілкування вчителя, прийнята ним позиція (авторитарна, моносуб'єктна або демократична, позиція співробітництва) є суттєвим чинником, що впливає на формування емоцій, потреб, мотивів, які визначають долю дитини в школі [2].

М.Є. Зеленова, яка теж досліджувала цю проблему, встановила, що під впливом оцінки дорослого у дитини формується тип мотивації поведінки і діяльності, виробляється настановлення на досягнення успіху або уникнення невдач. Орієнтація індивіда на "уникнення невдач" призводить до пасивності, негативних переживань пов'язаних зі школою. Особистісно зорієнтований тип педагогічної взаємодії сприяє успішній адаптації до шкільного середовища. Це виявляється в тому, що у дитини формується позитивне ставлення до школи й учбової діяльності, а формування внутрішньої позиції школяра не супроводжується збільшенням невротичних проявів. Разом з тим найбільш поширеною причиною виникнення синдрому психогенної шкільної дезадаптації у молодших школярів виступають особливості взаємодії в системі "учень – вчитель"[5].

Як бачимо, більшість авторів підкреслюють значення доброзичливого ставлення педагога до дітей для створення продуктивної емоційної атмосфери шкільного середовища. Дослідники відзначають, що лише за цієї умови у молодшого школяра формується інтерес до знань, позитивні переживання пов'язані з цим процесом. Все це, разом узятє, дає підстави для

висновку про те, що особливості взаємин вчителя з молодшими школярами є важливим чинником збереження їхнього психологічного здоров'я.

Здійснений теоретичний аналіз дозволяє зробити такі **висновки**:

- Для молодшого школяра сфера соціальної взаємодії зі значущими дорослими стає одним із основних чинників, що зумовлює особливості його емоційного благополуччя як базового компонента, який забезпечує психологічне здоров'я дитини.

- Психологічне здоров'я молодшого школяра залежить від створення позитивного психологічного простору родини, який визначається особливостями емоційних зв'язків між її членами, в основі яких лежить почуття любові за відсутності негармонійного сімейного спілкування та виховання.

- У молодшому шкільному віці відносини з батьками, порівняно з дошкільним періодом, переходять на якісно новий рівень. Збереженню здоров'я дитини сприяє адаптація до нового соціального оточення школи не тільки дитини, а всієї сімейної системи. Включення дитини до цієї системи, узгодження дій між всіма її учасниками, наявність особистісно зорієнтованого типу педагогічної взаємодії сприяють появі суб'єктивного переживання школярем того, що його люблять, що він значущий для дорослих, а відповідно, збереженню його психологічного здоров'я.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки / Б.Г.Ананьев // Избранные психологические труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т.2. – С.128-267.

2. Гатанов Ю.Б. Психологические особенности влияния стиля педагогической деятельности на мотивацию учения учащихся : Дис. ... канд. психолог. наук / Ю.Б Гатанов. – Л.: ЛГПИ, 1990. – 124 с.
3. Давлетбаева З.К. Супружеские отношения как фактор психического здоров'я детей дошкольного возраста : Дис. ... канд. психолог. наук. / З.К. Давлетбаева. – Самара, 2005. – 191с.
4. Эмоциональная регуляция учебной деятельности // Сб. материалов Всесоюзной конференции / Под ред. А.Я.Чебыкина. – М.: МГПИ, ОГПИ, 1988. – 255 с.
5. Зеленова М.Е. Психологические особенности педагогического влияния на адаптацию ребенка в начальной школе: Дис. ... канд. психолог. наук. / М.Е.Зеленова. – М.: НИИ Психологии, 1992. – 136 с.
6. Липкина А.И. Критичность и самооценка в учебной деятельности / А.И.Липкина. – М.: Просвещение, 1968. – 141 с.
7. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М.: Тривола, 1995. – 342 с.
8. Пахальян В.Э, Развитие и психологическое здоровье: Дошкольный и школьный возраст / В.Э. Пахальян. – М.: Питер, 2006. – с.294
9. Самойлова В.А. Адаптация личности в современном обществе и проблема психологического здоров'я детей и подростков / В.А.Самойлова // Журнал Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2014. – Выпуск № 167 – с.41-53.
10. Семья XXI века: Современные исследования. Сборник научных статей / Под ред. Хоменко И.А. – СПб, 2006. – Выпуск 1. – 120с.
11. Смирнова Е.О. Психология ребенка: от рождения до 7 лет / Е.О.Смирнова. – М., 1994. – 264.
12. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. Заведений / О.В. Хухлаева. – М.: Издательский центр «Академия» , 2001. – 208 с.

13. Хухлаева О.В. Формирование психологического здоровья у школьников: Автореф. дис. ...докт. психол. наук / О.В.Хухлаева. – М., 2001. –142с.
14. Якобсон П.М. Психология чувств и мотивации / П.М.Якобсон // Избранные психологические труды в 70-ти томах, Серия: Психологи отечества. – М. – Воронеж. Институт практической психологи: МОДЭК, 1998. –304 с.